

УДК [37.091.4:172.12]:-057.87(73)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-1-40>

Марія ГОРОВА,
orcid.org/0009-0006-1632-4204
дослідниця кафедри грецької та слов'янської філології
Університету Гранади
(Гранада, Іспанія) horovamp@gmail.com

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ В ЗАРУБІЖНОМУ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена висвітленню генези розроблення поняття «екологічна громадянськість» у зарубіжному науково-педагогічному дискурсі. З'ясовано, що зародження поняття «екологічна громадянськість» сягає своїм корінням у 1940-і рр., коли в США з'являється концепція біоетичної громадянськості. Окреслено, що досліджуване поняття як симбіоз громадянськості й екологічно відповідальної поведінки людини щодо охорони навколишнього середовища, будучи в кінці 1990-х рр. оновленим і розширеним змістово допоможе людству протистояти глобальним екологічним проблемам. Наголошено, що сьогодні для охорони природи недостатньо регулятивних заходів держав та залучення бізнесом «зелених» технологій, а потрібна цілеспрямована освітня діяльність закладів освіти, зокрема у сфері вищої освіти, де можна комплексно поєднати освіту та науку у формуванні екологічної громадянськості молоді. Розуміння екологічної громадянськості у взаємозв'язку зі сталим розвитком суспільства полягає в тому, що окремі індивіди можуть не тільки запропонувати політичну підтримку екологічних ініціатив, а і сприяти сталому розвитку шляхом індивідуальних зусиль, зобов'язань і повсякденної діяльності. Разом з цим екологічна громадянськість передбачає моральні цінності, загальне почуття відповідальності та самовіддачу кожної людини. Зазначено, що людина зі сформованою екологічною громадянськістю має послідовний і достатній обсяг знань, а також необхідні навички, цінності, ставлення та компетентність для того, щоб мати можливість діяти на благо суспільства та брати активну участь як агент змін у суспільній сфері життя на місцевому, національному та глобальному рівнях, через індивідуальні та колективні дії, спрямовані на вирішення сучасних екологічних проблем та запобігання створенню нових екологічних проблем, ставлячи за мету сталий розвиток, а також розвиток здорових відносин з природою, враховуючи справедливість між поколіннями та всередині них.

Ключові слова: екологічна громадянськість, екологічна освіта, екологічна чутливість, відповідальність, моральні цінності.

Mariia HOROVA,
orcid.org/0009-0006-1632-4204
Researcher at the Department of Greek and Slavic Philology
University of Granada
(Granada, Spain) horovamp@gmail.com

GENESIS OF THE CONCEPT OF ECOLOGICAL CITIZENSHIP IN FOREIGN SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL DISCOURSE

The article highlights the genesis of the development of the concept "ecological citizenship" in foreign scientific and pedagogical discourse. It has been found that the origin of the notion of ecological citizenship goes back to the 1940s, when the concept of bioethical citizenship appeared in the USA. It is outlined that the concept under study as a symbiosis of citizenship and ecologically responsible behavior of a person in relation to environmental protection, being updated and expanded in the late 1990s, will help humanity to face global environmental problems. It is emphasized that today regulatory measures of the state and the involvement of "green" technologies by business are not enough for nature protection, but purposeful educational activities of educational institutions, in particular in the field of higher education, where it is possible to combine education and science in the formation of ecological citizenship of young people, are not enough. The understanding of environmental citizenship in relation to the sustainable development of society is that individuals can not only offer political support for environmental initiatives, but also contribute to sustainable development through individual efforts, commitments and everyday activities. At the same time, ecological citizenship implies moral values, a general sense of responsibility and self-sacrifice of each person. It is noted that a person with a formed ecological citizenship has a consistent and sufficient amount of knowledge, as well as the necessary skills, values, attitudes and competences in order to be able to act for the good of society and actively participate as an agent of change in the social sphere of life at the local, national and global levels, through individual and collective actions aimed at solving modern environmental problems and preventing the creation of new environmental problems, aiming at sustainable development, as well as the development of healthy relations with nature, taking into account justice between and within generations.

Key words: ecological citizenship, ecological education, ecological sensitivity, responsibility, moral values.

Постановка проблеми. В умовах глобальних екологічних викликів сучасного суспільства необхідним є те, щоб кожна людина була відповідальним учасником процесу збереження, примноження та раціонального використання природних ресурсів. Адже занадто активний та часто безвідповідальний вплив сучасної людини на екосистему Землі призвів до глобальної зміни клімату та деградації навколишнього середовища. Ставлення людини до навколишнього середовища залежить здебільшого від міцності фундаменту здобутих екологічних знань та сформованих на їхній основі екологічної громадянськості, яка сьогодні є одним із основоположних аспектів ефективного функціонування будь-якої держави.

Належне вирішення екологічних проблем вимагає цілеспрямованого процесу формування екологічної громадянськості студентів шляхом їх залучення до екологічних ініціатив, а також комплексної та ціннісно орієнтованої екологічної освіти. Саме екологічна освіта має стати наскрізним пріоритетом всіх навчальних планів вищої школи, а не окремих дисциплін екологічного спрямування. Разом з цим необхідно залучати студентську молодь до якомога більшої кількості екологічно орієнтованих заходів. Все це дозволить студентам зрозуміти, як взаємодіють різні соціальні, економічні та екологічні системи, усвідомити погляди та цінності, що впливають на сталість суспільства та більш сталі способи життя. У зв'язку з цим може корисним є педагогічний досвід США, де екологічна освіта стала пріоритетним напрямом у науково-освітній діяльності закладів вищої освіти. Ключова особливість американської вищої школи полягає в системній інтеграції екологічної освіти в освітній процес.

Аналіз досліджень. Дослідження результатів наукового пошуку українських та зарубіжних учених, безпосередніх педагогів-практиків засвідчують відчутну потребу фундаментально переглянути відносини людини з навколишнім середовищем. Сучасні вчені (наприклад, Е. Добсон і Р. Екерслі (Dobson, Eckersley, 2006); К. Гобсон (Hobson, 2002); Дж. Баррі і М. Віссенбург (Barry, Wissenburg 2001); М. Сагофф (Sagoff, 1988)) все більше визнають, що екологічні проблеми сьогодення здебільшого беруть свій початок у сукупних наслідках нестійкого способу життя людей в різних країнах.

Широкий спектр досліджень у сфері екологічної освіти представлено в українському та зарубіжному науково-педагогічному дискурсі. З-поміж авторів цих досліджень: Р. Баркер, В. Вербицький, С. Деребо, У. Каттон, І. Кравченко, І. Мазур, Д. Медоуз, Г. Сікорська, В. Ясвін та ін.

У сучасних умовах зарубіжні теоретики екологічної освіти останнім часом почали все частіше звертати увагу в своїх працях на тісний зв'язок між демократією та індивідуальними правами й обов'язками в сфері екологічної освіти, а отже спрямовують свої дослідження на вивчення особливостей формування екологічної громадянськості студентів (наприклад, Е. Добсон (Dobson, 2003), А. Гоу (Gough, 2001) та ін.). Як зазначає М. Сміт, формування екологічної громадянськості передбачає «нову політику» обов'язків щодо тваринного і рослинного світу та навколишнього середовища загалом (Smith, 1998: 99).

Мета статті. Мета статті полягає у висвітленні генези розроблення поняття «екологічна громадянськість» у зарубіжному науково-педагогічному дискурсі. Реалізація поставленої мети вимагала розв'язання таких завдань: виявити сферу та часовий період зародження поняття «екологічна громадянськість»; вивчити і проаналізувати зв'язок поняття громадянськості з екологічно відповідальною поведінкою людини; з'ясувати споріднені до аналізованого поняття категорії в сучасному англійському науково-педагогічному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. У кінці 1940 р. Альдо Леопольд (Leopold), відомий американський філософ, освітянин, професор Університету Вісконсина (University of Wisconsin) природоохоронець, учений-еколог, президент Екологічного товариства США, один із засновників науки про природокористування, висуває ідею біоетичної громадянськості (Conard, 2008). Його концепція етики збереження природи справила значний вплив на екологічний рух з його екоцентричною етикою щодо Землі. Американський вчений переконаний, що етика Землі перетворює *homo sapiens* з підкорювача земельної спільноти на простого її члена та громадянина, і це означає обмеження свободи дій людини в її боротьбі за існування (Leopold, 1968). На думку А. Леопольда, охорона навколишнього середовища є станом гармонії між людьми і Землею та передбачає дотримання кожною людиною законів, її активну участь у природозберігаючих ініціативах природоохоронних організацій та її безпосередня практична діяльність на благо власної землі (Leopold, 1968: 243–244).

Слід зазначити, що Леопольд вплинув не лише на розвиток сучасної екологічної етики, а і екологічної освіти в цілому, обстоюючи моральні відносини людини з природою. У такий спосіб він надає поштовху сучасному руху екологічної освіти, освіти задля збереження ресурсів, яка починає розвиватися наприкінці 1960-х – початку

1970-х рр., у період коли люди почали перейматися значним забрудненням повітря, водою тощо. Термін «екологічна освіта» вводить у науковий обіг вперше в 1969 р. Вільям Стапп (Stapp, 1969), професор Мічиганського університету (University of Michigan). Пізніше він стає першим директором Міжнародної програми екологічної освіти ЮНЕСКО (International Environmental Education Program – IEEP) і координує розробку проекту Белградської хартії 1976 р. У 1989 р. Вільям Стапп заснував діючу дотепер освітню програму «Глобальна мережа екологічної освіти річок» GREEN – (Global Rivers Environmental Education Network (<http://www.green.org>)), щоб об'єднати різноманітні групи людей між різними культурами навколо концепції спільного вододілу. Він твердо вірив, що культурна та екологічна чутливість повинні йти рука об руку (Gough, 2001).

Зазначені вище ідеї Леопольда та Вільяма Стаппа, а також їх однодумців починають активно розвиватися у всьому світі й у кінці XX ст. спостерігається активне розроблення теорії екологічної громадянськості на основі традицій політичної та соціальної філософії. У 1990 р. в США було прийнято Закон про національну екологічну освіту (National Environmental Education Act 1990), відповідно до якого екологічна освіта стає одним з основних складників у закладах освіти всіх рівнів, вищої школи в тому числі, забезпечуючи формування екологічної громадянськості і учнів, і студентів (Gough, 2001).

Поняття «екологічна громадянськість» як симбіоз громадянськості й екологічно відповідальної поведінки людини щодо охорони навколишнього середовища, будучи в кінці 1990-х рр. оновленим і розширеним змістово, на думку його розробників (Barry, 1999; 2002; Dobson, Valencia Saiz, 2007; Paehlke, 1989; Smith, 1998), допоможе людству протистояти глобальним екологічним проблемам, таким як: антропогенне масове вимирання, зміна клімату та виснаження озонного шару тощо. Розуміння екологічної громадянськості у взаємозв'язку зі сталим розвитком полягає в тому, що окремі індивіди можуть не тільки запропонувати політичну підтримку екологічних ініціатив, а і сприяти сталому розвитку шляхом індивідуальних зусиль, зобов'язань і повсякденної діяльності (Dobson, 2003). У такий спосіб це різко контрастує з визначенням індивідуальних екологічних дій як суто стимульованої ринкової зміни поведінки. Разом з цим екологічна громадянськість передбачає моральні цінності, загальне почуття відповідальності та самовіддачу, що також певним чином сприяє сталому розвитку суспільства (Bell, 2005).

Слід зазначити, що в сучасному англійському науково-педагогічному дискурсі зустрічаються синоніми терміна екологічна громадянськість (ecological citizenship/ environmental citizenship), з-поміж них такі: (environmental citizenship), «екологічне опікування» (ecological stewardship), «громадянськість сталості» (sustainable citizenship), «зелена громадянськість» (green citizenship) «громадянськість сталого розвитку» (sustainability citizenship), «екологічно обґрунтована громадянськість» (environmentally reasonable citizenship) (Barry, 1999; Bell, 2005; Dobson, 2003).

На відміну від традиційних ліберальних і республіканських підходів до тлумачення екологічної громадянськості, які ґрунтуються на припущенні, що люди організуються в обмежені політичні спільноти, сучасне розуміння аналізованого поняття ставить під сумнів давній зв'язок між громадянством і національністю (Cao, 2015). Через глобальні зміни навколишнього середовища та виклики зростаючої глобалізації у світі відповідні політичні спільноти сьогодні розмежовані не лише національними кордонами, а і впливом економічної діяльності та політичного вибору людей. З огляду на це особливістю сформованої екологічної громадянськості є множинна і часто ненаціональна приналежність, наприклад, у формі турботи про довкілля міста, регіону, країни, світу чи певної екосистеми. Примітно, що у зв'язку з множенням числа акторів та розшаруванням ідеологічного порядку природоохоронного руху, екологічна думка також диверсифікувалася.

Розробники теорії екологічної громадянськості (Bell, 2006; Dobson, 2003) наголошують, що сьогодні для охорони природи недостатньо регулятивних заходів держав та залучення бізнесом «зелених» технологій, а потрібна цілеспрямована освітня діяльність закладів освіти, зокрема у сфері вищої освіти, де можна комплексно поєднати освіту та науку у формуванні екологічної громадянськості молоді. Тому все більше зростає сфокусованість на екологічних обов'язках аніж на правах, з-поміж яких: захист ґрунту, чистоти води і повітря, збереження та збагачення біорізноманіття, а також обмеження споживання до розумного мінімуму. Як стверджує М. Сміт, сформована екологічна громадянськість індивіда передбачає його/її зобов'язання щодо всіх учасників біотичного співтовариства – тварин, рослин, водою тощо (Smith, 1998: 99). Суголосними зазначеному є думки Е. Добсона (Dobson, 2003), згідно яких, екологічна громадянськість тісно пов'язана з громадянськими обов'язками людей, передбачаючи їх проактивну

діяльність щодо збереження навколишнього середовища та є важливою характеристикою кожного громадянина. Наприклад, проявом екологічної громадянськості на практиці, за словами Е. Добсона і Д. Белла (Dobson, Bell, 2006), є особиста відповідальна поведінка людини, спрямована на зниження споживання електроенергії та води в буденному житті. Адже споживчі дії кожної людини можуть мати значні наслідки для навколишнього середовища, якщо розглядати їх у комплексній сукупності. На переконання Е. Добсона (Dobson, 2003), екологічна громадянськість контрастує з фіскальними стимулами, слугуючи способом заохочення людей діяти більш стійко, вважаючи, що ця характеристика є більш сумісною із довгостроковими та глибшими змінами у ставленні та поведінці людей, яких вимагає стійкість.

Книга Ендрю Добсона (Dobson, 2003) «Громадянськість і довкілля» (Citizenship and the Environment) на сьогоднішній день є найвпливовішим дослідженням зв'язку між громадянськістю та охороною навколишнього середовища у суспільстві сталого розвитку. В цій праці вчений розробляє оригінальну теорію громадянськості, яку він називає «посткосмополітичною», і стверджує, що екологічна громадянськість є її різновидом, ґрунтуючись на таких принципах, як-от (Dobson, 2003):

1. *Принцип антропоцентризму*: громадянські обов'язки та громадянські права є питанням справедливості, а справедливість стосується стосунків між людьми; спільнота екологічних громадян є спільнотою справедливості, а тому може складатися лише з людей.

2. *Принцип реляційного зв'язку*: зобов'язання базуються на конкретних відносинах, які поділяють екологічно відповідальні громадяни. Екологічна громадянськість стосується стосунків між людьми в одному екологічному середовищі, причому частка кожної людини в цьому середовищі визначається її екологічним слідом.

3. *Принцип постнаціональної спільноти*: спільнота екологічних громадян не є даною, а створюється їхнім екологічним слідом, тобто кількістю природних ресурсів і послуг, які вони присвоюють для підтримки своїх моделей споживання та виробництва. Оскільки екологічний слід людей сприяє глобальним екологічним змінам, політична спільнота екологічних громадян виходить за межі національних кордонів

4. *Принцип зв'язку між поколіннями*: спільнота екологічних громадян охоплює членів майбутніх поколінь. Зважаючи на те, що екологічні проблеми, такі як зміна клімату, є не лише глобальними, а і проблемами, що стосуються різних поколінь, люди можуть бути співгромадянами з іншими людьми, віддаленими як у просторі, так і в часі.

5. *Принцип асиметричності екологічних зобов'язань*: більші зобов'язання щодо охорони навколишнього середовища несуть ті, хто несправедливо використовує своє екологічне середовище. Ті, хто займає більше, ніж належна їм частка доступного екологічного середовища, зобов'язані: (зменшити свій екологічний слід та компенсувати тим, хто постраждав від їхнього нестійкого екологічного сліду).

На початку ХХІ ст. почали з'являтися роботи, присвячені взаємозв'язку між прив'язаністю до місця (place attachment, sense of place) та екологічно відповідальною поведінкою людини (Joppke, 2010; Scannell, Gifford, 2007). Таким чином на додаток до концепції екологічної громадянськості зароджується дискриптивна теорія прив'язаності до місця або відчуття місця, яку сьогодні ретельно розробляють не лише економісти та інженери-урбаністи, а і педагоги та психологи (Lewicka, 2016; Scannell, Gifford, 2007). Згідно з цією теорією прив'язаність до місця розуміють як невидиму прихильність людини чи спільноти щодо певної території або ландшафту, що суб'єктивно відчувається й осмислюється як «своє», «родинне» місце. Прихильність до місця може бути вмотивованою альтруїзмом, але іноді існує певна залежність від того чи іншого місця (place dependence) (Сао, 2015). Екологічна поведінка фактично є однією з форм природоохорони громадянськості.

Емпіричні психолого-педагогічні дослідження свідчать, що топофілія (topophilia) є ще одним поняттям на позначення прив'язаності людини до місця, її прагнення брати «шефство» над ландшафтом та активну участь у житті місцевої громади. Концепція топофілії, виходячи із сфери географії, була популяризована китайсько-американським географом І-Фу Туаном (Yi-Fu Tuan). У своїй фундаментальній книзі 1974 р. «Топофілія: дослідження сприйняття навколишнього середовища, ставлення та цінностей» (Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values) Туан досліджує складні стосунки між людьми та навколишнім середовищем (Scannell, Gifford, 2007). Він аналізує, як емоційні зв'язки людей із місцями впливають на їх сприйняття, ставлення та цінності. Емоційно прив'язані до того чи іншого місця люди прагнуть захистити «своє місце» від реальних та уявних загроз, облаштувати його, забезпечити його змістове наповнення, а також зберегти та примножити його символічне значення (Scannell, Gifford, 2007). Крім того, сильна прихильність людей до місця і разом з цим навколишнього середовища часто спонукає їх захищати та зберігати те, що їм дорого, розвиваючи їх стале мислення. На підтримку цього виступають соціальні дослідники, які виявили, що прихильність

до конкретного співтовариства без бережливого ставлення до конкретного природного ландшафту слабко відбивається на екологічній свідомості людей. Тож прихильність до місця певним чином слугує фактором формування екологічної громадянськості людей (Devine-Wright, 2013).

Беручи до уваги все окреслене вище, слід відзначити, що сьогодні все більше і більше дослідників звертаються до вивчення різних аспектів проблеми розвитку екологічної громадянськості людини, наголошуючи на її пріоритетності в умовах сучасних викликів, що постали перед людством. Разом з цим у цьому напрямі активно працюють і різні міжнародні організації. Так, ключова мета Агентства з охорони навколишнього середовища США (U. S. Environmental Protection Agency – EPA (<https://www.epa.gov/>)) полягає в захисті здоров'я людини та довкілля. Агентство проводить екологічну оцінку різних економічних, наукових та освітніх проєктів, здійснює дослідження в сфері екології та займається освітньою діяльністю з розвитку екологічної громадянськості. Ця інституція також несе відповідальність за підтримку та виконання національних стандартів відповідно до різноманітних екологічних законів, консультуючись із державними, плеємними та місцевими органами влади. Іншим прикладом активної просвітницької діяльності в напрямі екологічної освіти слугує заснована в 2020 р. міжнародна організація під назвою Європейська мережа екологічної громадянськості (European Network for Environmental Citizenship – ENEC (<https://enec-cost.eu/>)). З-поміж основних завдань цієї організації – науковий розвиток концепції екологічної громадянськості, розвиток екологічної науки загалом і політичне просування ідей екологічної громадянськості. Згідно з визначенням цієї інституції, екологічна громадянськість передбачає відповідальну проєкологічну поведінку громадян, які беруть участь у житті суспільства як агенти змін у приватній та громадській сферах на місцевому, національному та глобальному рівнях через індивідуальні та колективні дії, спрямовані на вирішення актуальних екологічних проблем та запобігання виникненню нових, а також на досягнення стійких «здорових відносин» з навколишнім середовищем. Людину зі сформованою екологічною громадянськістю Європейська мережа еколо-

гічної громадянськості визначає як громадянина, який має послідовний і достатній обсяг знань, а також необхідні навички, цінності, ставлення та компетентність для того, щоб мати можливість діяти на благо суспільства та брати активну участь як агент змін у суспільній сфері життя на місцевому, національному та глобальному рівнях, через індивідуальні та колективні дії, спрямовані на вирішення сучасних екологічних проблем та запобігання створенню нових екологічних проблем, ставлячи за мету сталий розвиток, а також розвиток здорових відносин з природою, враховуючи справедливість між поколіннями та всередині них (ENEC, 2018).

Отже, сьогодні все більшої актуальності набувають питання екологічної освіти, зокрема у напрямі формування екологічної громадянськості. Саме сформована екологічна громадянськість дозволяє молодим людям досліджувати екологічні проблеми, брати участь у їх вирішенні, а також у заходах, орієнтованих на покращення навколишнього середовища. У результаті молоді люди глибше розуміють проблеми довкілля та мають навички приймати обґрунтовані й відповідальні рішення.

Висновки. Підводячи підсумок, резюмуємо, що поняття екологічної громадянськості, беручи початок в минулому столітті з ідей американський учених-екологів Леопольда та Вільям Стаппа, в інтерпретації сучасних дослідників базується на розширенні традиційних уявлень про громадянськість на трьох рівнях: рівень приватної сфери (а не лише громадської); рівень постнаціональної спільноти (а не лише національної громади); рівень майбутніх поколінь на основі результатів діяльності минулих і теперішніх поколінь. Сформована екологічна громадянськість дозволяє людям досліджувати екологічні проблеми, брати участь у вирішенні цих проблем і вживати заходів для покращення навколишнього середовища. У результаті люди глибше розуміють проблеми навколишнього середовища та мають навички приймати обґрунтовані й відповідальні рішення.

Перспективу подальшої наукової розвідки у досліджуваній сфері вбачаємо у вивченні організаційно-педагогічних умов у вищій школі США, які забезпечують формування екологічної громадянськості студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Федоренко С. В. Теорія і методика формування гуманітарної культури студентів вищих навчальних закладів США. Дисертація на здобуття ступеня доктора педагогічних наук. Київ, 2017. 551 с.
2. Barry J. *Rethinking Green Politics*. London: Sage Publications, 1999. 291 p.
3. Barry J. *Vulnerability and Virtue: Democracy, Dependency, and Ecological Stewardship*. *Democracy and the Claims of Nature* / B. A. Minteer and B. P. Taylor. New York: Rowman & Littlefield, 2002. P. 133-152.
4. Barry J., Wissenburg M. *Sustaining Liberal Democracy. Ecological Challenges and Opportunities*. New York: Palgrave, 2001. 240 p.

5. Bell D. Liberal Environmental Citizenship. *Environmental Politics*. 2005. Vol. 14, № 2. P. 179-194.
6. Cao B. *Environment and Citizenship*. Milton Park: Routledge, 2015. 305 p.
7. Conard R. Aldo Leopold. *The Biographical Dictionary of Iowa*. University of Iowa Press Digital Editions, 2008.
8. Devine-Wright P. Think global, act local? The relevance of place attachments and place identities in a climate changed world. *Global Environmental Change*. 2013. Vol. 23, № 1. P. 61-69.
9. Dobson A. *Citizenship and the environment*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 227 p.
10. Dobson A., Bell D. *Environmental Citizenship*. Cambridge, MA: MIT Press, 2006. 312 p.
11. Dobson A., Eckersley R. *Political Theory and the Ecological Challenge*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 261 p.
12. Dobson A., Valencia Saiz A. *Citizenship, Environment, Economy*. London: Routledge, 2007. 296 p.
13. ENEC. Defining "Environmental Citizen". URL: <https://enec-cost.eu/environmental-citizen/>
14. Gough A. For the Total Environment: Bill Stapp's Contribution to Environmental Education. *Australian Journal of Environmental Education*. 2001. Vol. 17. P. 19-24. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0814062600002391>
15. Hobson K. Competing Discourses of Sustainable Consumption: Does the "Rationalisation of Lifestyles" Make Sense? *Environmental Politics*. 2002. Vol. 11, № 2. P. 95-120.
16. Joppke Ch. The inevitable lightening of citizenship. *European Journal of Sociology. Archives européennes de sociologie*. 2010. Vol. 51, № 1. P. 9-32.
17. Leopold A. *A Sand County Almanac: And Sketches Here and There*. 2nd ed. Oxford University Press, 1968. 226 p.
18. Lewicka M. Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*. 2011. Vol. 31, № 3. P. 207-230.
19. Paehlke R. *Environmentalism and the Future of Progressive Politics*. New Haven: Yale University Press, 1989. 325 p.
20. Sagoff M. *The Economy of the Earth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 280 p.
21. Scannell L., Gifford R. The psychology of place attachment. *Environmental Psychology: Principles and practice*. Colville, 2007. P. 272-300.
22. Smith M. J. *Ecologism: Towards Ecological Citizenship*. Buckingham: Open University Press, 1998. 107 p.
23. Stapp W. B. The Concept of Environmental Education. *Environmental Education*. 1969. Vol. 1, № 1. P. 30-31. DOI: <https://doi.org/10.1080/00139254.1969.10801479>

REFERENCES

1. Fedorenko, S. V. (2017). *Teoriya i metody formuvannya humanitarnoyi kultury studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv SSHA: dys. ... d-ra ped. nauk* [Theory and methods of formation of liberal humanistic culture of students of higher educational institutions of the USA: dissertation on gaining the scientific degree of Doctor of Education Sciences]. Kyiv. [in Ukrainian]
2. Barry, J. (1999). *Rethinking Green Politics*. London: Sage Publications.
3. Barry, J. (2002). Vulnerability and Virtue: Democracy, Dependency, and Ecological Stewardship. In B. A. Minteer, and B. P. Taylor (Eds.), *Democracy and the Claims of Nature* (pp. 133-152). New York: Rowman & Littlefield.
4. Barry, J., & Wissenburg, M. (2001). *Sustaining Liberal Democracy. Ecological Challenges and Opportunities*. New York: Palgrave.
5. Bell, D. (2005). Liberal Environmental Citizenship. *Environmental Politics*, 14(2), 179-194.
6. Cao, B. (2015). *Environment and Citizenship*. Milton Park: Routledge.
7. Conard, R. (2008). Aldo Leopold. In *The Biographical Dictionary of Iowa*. University of Iowa Press Digital Editions.
8. Devine-Wright, P. (2013). Think global, act local? The relevance of place attachments and place identities in a climate changed world. *Global Environmental Change*, 23(1), 61-69.
9. Dobson, A. (2003). *Citizenship and the environment*. Oxford: Oxford University Press.
10. Dobson, A., & Bell, D. (2006). *Environmental Citizenship*. Cambridge, MA: MIT Press.
11. Dobson, A., & Eckersley, R. (2006). *Political Theory and the Ecological Challenge*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Dobson, A., & Valencia Saiz, A. (2007). *Citizenship, Environment, Economy*. London: Routledge.
13. ENEC. (2018). Defining "Environmental Citizen". <https://enec-cost.eu/environmental-citizen/>
14. Gough, A. (2001). For the Total Environment: Bill Stapp's Contribution to Environmental Education. *Australian Journal of Environmental Education*, 17, 19-24. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0814062600002391>
15. Hobson, K. (2002). Competing Discourses of Sustainable Consumption: Does the 'Rationalisation of Lifestyles' Make Sense? *Environmental Politics*, 11(2), 95-120.
16. Joppke, Ch. (2010). The inevitable lightening of citizenship. *European Journal of Sociology. Archives européennes de sociologie*, 51(1), 9-32.
17. Leopold, A. (1968). *A Sand County Almanac: And Sketches Here and There*. 2nd Ed. Oxford University Press.
18. Lewicka, M. (2011). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31(3), 207-230.
19. Paehlke, R. (1989). *Environmentalism and the Future of Progressive Politics*. New Haven: Yale University Press.
20. Sagoff, M. (1988). *The Economy of the Earth*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Scannell, L., & Gifford, R. (2007). The psychology of place attachment. In R. Gifford (Ed.), *Environmental Psychology: Principles and practice* (pp. 272-300). Colville.
22. Smith, M. J. (1998). *Ecologism: Towards Ecological Citizenship*. Buckingham: Open University Press.
23. Stapp, W. B. (1969). The Concept of Environmental Education. *Environmental Education*, 1(1), 30-31. DOI: <https://doi.org/10.1080/00139254.1969.10801479>